

- NAGY KATALIN 2007. Adatok és evidencia egy történeti pragmatikai kutatásban. www.nyfk.unideb.hu/konfPecsNagy.ppt
- SAMPSON, GEOFFREY 1975. The form of language. Weidenfeld and Nicholson, London. (Idézve: KERTÉSZ–RÁKOSI 2008b: 279.)
- SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ 2004. A grafika és a könyvnyomtatás elterjedése Magyarországon. In: V. ECSEDY JUDIT, A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei. Balassi Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, Bp. 19–27. (Újraközlés innen: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. Akadémiai Kiadó, Bp. 1961.)
- TRASK, ROBERT LAWRECE 2000. The dictionary of historical and comparative linguistics. Edinburgh University Press, Edinburgh.

Data in historical linguistics: principles, practice, and possibilities

The literature discusses the place and significance of data in linguistic inquiry, the possibilities of using data and ways of accessing them, primarily in the context of synchronic analysis. The issue of data attestation in historical linguistics is usually given less attention. This paper discusses the latter issue, based on experiences in investigations of Old Hungarian and summarizing the problems related to the study of linguistic material coming from earlier periods. The author furthermore surveys some more general issues pertaining to the relationship between linguistic research and linguistic data, as well as the changes of that relationship.

Keywords: data collection, philology, Old Hungarian, historical linguistic insights, intuition, introspection.

DÖMÖTÖR ADRIENNE

Az 1109. évi veszprémvölgyi ítéletlevél néhány alapkérdéséről

1. Bevezetés. – A Magyar Nyelv korábbi számában megjelent, „Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort?” című publikációmban igyekeztem meggyőzően kimutatni, hogy a monostor alapításának 1018 körüli, MORAVCSIK–GYÖRFFY-féle datálása teljesen megalapozatlan, s megindokolni, hogy miért tartom helyesnek BALOGH ALBINNAK az alapítást Géza fejedelemhez kapcsoló nézetét. A monostor alapítólevelének kiállítását a 975–985 közötti évtizedre, legvalószínűbben 980 körülre datáltam. (HOLLER 2011).

E korábbi dolgozatban elsősorban a görög nyelvű alapítólevél volt vizsgálatunk tárgya. Ennek eredményeire támaszkodva az alábbiakban szeretném ismertetni elgondolásaimat az 1109. évi latin nyelvű renovációs oklevél néhány alapkérdésével kapcsolatban.

Az oklevél levéltári jelzete: MOL DL 11; regesztája: RegArp. 42a; a latin szöveg átírása: DHA. 366–7, ÁrpOkl. 36–7; magyar fordítása: ÁrpOkl. 124–5; szakirodalma: DHA. 365–6. Nr. 136/I, l. még DHA. 368–78. Nr. 136/II. Az oklevél jól nagyítható fotója elérhető az interneten (RÁCZ 2009).

Az oklevelet a jelen dolgozatban is a renovációs, illetve megújító

oklevél meghatározással, emellett a kibocsátás okára is utaló *ítéletlevél* terminussal fogom említeni.

Véleményem szerint a vizsgálandó kérdések egy részében megnehezítette a tisztánlátást korábban, hogy a monostor alapítását Szent István személyéhez és uralkodási idejéhez kötötték, továbbá, hogy e problémák nem mindig világosan megfogalmazott és szétválasztott kérdésekként kerültek tárgyalásra. Előző közleményemhez hasonlóan most is gyakran szó szerint idézem a korábbi kutatói nézeteket; az előrevivőnek és helyesnek bizonyuló gondolatok esetében megadva ezzel az elismerést az oklevéllel foglalkozó kiváló szakembereknek.

Az 1109. évi *ítéletlevél* kapcsolatban az alábbi kérdéseket vizsgálom: a) Milyen érdekellentétek állhattak az oklevél létrejöttének hátterében? – b) Miért nincs utalás az oklevélben az érseki fennhatóságra? – c) Miért nevezi az oklevél az alapítót Szent Istvánnak, ha valójában nem ő volt? – d) Hogyan értelmezendő az oklevélbeli *auctor monasterii* kifejezés?

2. Milyen érdekellentétek állhattak az oklevél létrejöttének hátterében? – A) Az 1109. évi oklevélből megtudjuk, hogy az eredeti adománylevél bemutatására – s emiatt a viaszpecséttel lezárt, az oklevelet körülfogó zsinórzat felbontására – a veszprémvölgyi apácák bizonyos pereskedései miatt került sor. Azt is megindokolja a megújító oklevél, hogy a monostor által vitán felült birtokolt földek, szolgálók és jövedelmek felsorolása elé miért került lemásolásra az eredeti görög alapítólevél: azért, hogy a régi és az új összevetéséből egyértelműen kiderüljön az igazság. Magyarázkodón még hozzát teszi, hogy az új privilégium az eredeti kiállítása óta szerzett jogokat is tartalmazza.

KUMOROVITZ L. BERNÁT hangsúlyozza az oklevél „*ítéletlevél*” jellegét, amely egy peres eljárás lezárultával a bírói döntést tartalmazza, de elismeri, hogy az oklevél saját meghatározását használó megnevezések (*renovációs oklevél, megújítás*) sem alap nélküliek (KUMOROVITZ 1984: 10).

Úgy vélem, hogy az „*ítéletjelleg*” fel nem ismerése és a renovációs jelleg korábbi hangsúlyozása az oklevél tartalmi és megfogalmazásbeli sajátosságaival magyarázható. Feltűnőnek tartom – s erre vonatkozó határozott elégedetlenséggel nem találkoztam a korábbi szakirodalomban –, hogy az oklevél csak az aktuálisan érvényes jogok felsorolására szorítkozik, ellenben homályban hagyja, hogy kivel vagy kikkel szemben pereskedett a veszprémvölgyi monostor, mi volt a vita tárgya, és mennyiben érvényesült a monostor érdeke és mennyiben a meg nem nevezett ellenérdekű feleké.

E kérdésekre az alapítólevélben és a megújításban szereplő birtokok és más jogosultságok eltéréseinek és azonosságainak számbavételével kísérelhetünk meg választ adni, illetve felvázolni a szóba jöhető lehetőségeket. Noha első olvasásra éppen a monostor alapításkori és a megújítás idején meglévő birtokainak, szolgálóinak és jövedelmeinek nagyfokú hasonlósága mondható feltűnőnek a jelentős időbeli távolság ellenére, gondosabb vizsgálat során azonban nem jelentéktelen eltéréseket is észrevehetünk. Az alábbiakban a fontosabb eltéréseket veszem számba.

B) Először egy olyan lényeges különbségre szeretném felhívni a figyelmet, amelyet eddig nem észrevételeztek a kutatók.

Mind a görög alapítólevél, mind a latin megújítás explicite kimondja, hogy a monostor kilenc falut birtokol; az alapításkor mindegyiket teljes egészében, 1109-ben egyeseket már csak részlegesen. A két oklevélben felsorolt kilenc-kilenc falu közül nyolc esetében a görög alapítólevélben, illetve a latin megújításban gyakorlatilag azonos alakú vagy nagyon hasonló településneveket találunk, ezek egymással könnyen azonosíthatók. Egy-egy kivétel akad: a görög oklevél *Ζαλέση* (*Zaléσι*) nevű településének nincs latin megfelelője, és a latinbeli *Serlous*-hoz nem említhető hozzá közel álló helynév a görög szövegben. A korábbi szakirodalom általában tényként – legalábbis nagy valószínűségű feltételezésként – kezelte e két település azonosságát HORVÁT ISTVÁNNak az egyes helynevek azonosításával is foglalkozó 1834-ben közölt publikációja óta (HORVÁT 1834b: 92). *Ζαλέση* és *Serlous* azonosságát magától értetődőnek tekinti GYÖRFFY történeti földrajza (Gy. 1: 376, *Sarlós*), a *Diplomata Hungariae Antiquissima* (DHA. 539, *index graecus*), OLAJOS TERÉZIA (MORAVCSIK /1999: 118, 362. láb.), és „legvalószínűbben” azonosnak mondja az „Árpád-kori oklevelek” című kiadvány (ÁrpOkl. 123, 22. láb.). Álláspontom szerint e két település azonban nem azonos.

Serlous falunak Pécs közelébe történő lokalizációját két tényező teszi erősen valószínűvé, noha magától a monostortól, valamint az apácák által birtokolt falvak és halászó helyek mindegyikétől jelentős távolságra fekszik. Az egyik ok az az 1224-ben létrejött, a Baranya megyei *Sarlous* birtokra vonatkozó megállapodás, amely szerint a veszprémvölgyi apácák „itteni birtokukat malmaival, bányáival és szolgáltatásaival együtt bérletként [...] a pécsváradi apátságnak adták” (Gy. 1: 376, 1224/399 évi oklevélben). A másik és fontosabb magának az 1109. évi ítéletlevélnek az az utalása, hogy *Serlous* földje közös birtok a pécsi püspök népével. Emiatt, még ha valamely gondolatmenet alapján a monostor más birtokainak közelébe lehetne is lokalizálni a falut, nehezen lenne elfogadható, hogy ott a pécsi püspök népei élnek. (CSÁNKI DEZSŐ a pécsi püspök egyetlen birtokát sem említi Zala, Veszprém vagy Fejér vármegyében.)

Zaléση és *Serlous* azonosításának hangtani háttérét történészek és nyelvtörténészek a legkülönbözőbb módon igyekeztek megindokolni:

a) A görög szó elején álló zéta hangértékét HÓMAN BÁLINT *s*-nek gondolta, s ezért „Sarlós legősibb Saleszé alakja”-ról beszélt (HÓMAN 1911: 132). PAIS DEZSŐ véleménye: „Ez a hang aligha lehet *s* (ς: ῥ), ahogy HÓMAN hiszi” (PAIS 1939: 39).

b) MIKOS JÓZSEF a szókezdő betűt *zs* hangértékűnek tartotta, s a helynevet *Zseleszi* [*želesi*]-nek olvasta; ez alapján összefüggésbe hozta a Zselic erdőség nevével (MIKOS 1935: 118). PAIS DEZSŐ ezt írta: „nem gondolnám, hogy Mikos [...] helyes úton járna”, s részletesen meg is indokolta véleményét (PAIS 1939: 40).

c) A szó eleji betű *cs* vagy *c* hangértékét tételezte fel PAIS DEZSŐ, s – HÓMAN jelentéstani elgondolását követve – ily módon igyekezett kapcsolatot találni a *Sarlós* helynévvel: „a *Csalēszi* vagy *Calēszi* olvasatú névnek *Csal-* vagy *Cal-* eleme valóban összevethető a csuvas *sol~ šul* ’kaszál’ [...] igének megfelelő török *çal* szóval” (PAIS 1939: 39). „Ily módon, hogy magyarázatunk szerint a görög oklevélben felbukkanó *ζαλέση* meg a későbből ismert *Sarlós* név jelen-

tés, illetőleg indíték szempontjából összefügg egymással, még valószínűbb, hogy ugyanarról a helyről van szó” (i. h.).

PAIS elgondolását erősen kritizálta GYÓNI MÁTYÁS: „Sokkal komolyabb kifogás emelhető PAIS megfejtési kísérletében a *tš* = *ζ* hangjelölés feltételezése ellen. [...] teljes bizonyossággal állítható az, hogy a görög *ζ* mint a középtörök *tš* hang szabályszerű jelölője elképzelhetetlen. [...] Éppígy csak egyetlen, szinte helyesírási hibának számító példát ismerek idegen nyelvi *ts* = görög *ζ* hangjelölésre a bizánci forrásokban” (GYÓNI 1943: 53).

Mind a hangtani, mind az ezekre épülő szemantikai azonosítási kísérletek sikertelennek mondhatók. Sőt, a településneveknek a felsorolásban elfoglalt helyük is arra utal, hogy különböző falvakról lehet szó. *Ζαλέση* [*zalészi*], az alapítólevél felsorolási rendjének megfelelően földrajzilag is *Παδρούγιον* és *Γριπτζάρι* között lehetett, a Bakony hegységben. A megújításban említett, a pécsi püspök népeivel megosztottan birtokolt *Serlous* Pécsről délkeletre helyezkedett el, s a felsorolás rendjében a két legfontosabb birtok, *Zaarberin* és *Zamto*, majd a Balaton keleti medencéje körüli falvak említése után hetedikként, de még *Podruc* és *Grincear* előtt szerepel.

Egyetlen tényező sem utal arra, hogy ezeknek a változásoknak szerepe lett volna az ítéletlevél létrejöttében.

C) 1. Lényeges különbséget tapasztalunk a görög és a latin szöveg között abban a tekintetben, hogy a megújítás idején birtokolt falvak jelentős része már nem teljes egészében tartozik a veszprémvölgyi monostorhoz, hanem közös más birtokosokkal.

HÓMAN BÁLINT szerint: „Szent István kilenc falut adományozott minden népével és földjével a veszprémvölgyi apáca kolostornak. Száz évvel később, mikor Kálmán ez adományt megerősítette, már csak öt volt a kolostor kizárólagos tulajdonában. A többi négynek földjét, erdejét a kolostor már másokkal közösen birtokolta s népei azok népeivel közösen művelték. Sarlóson a pécsi püspök, Padragon egy világi földesúr, Szárberényen és Gerencsén más birtokosok népei osztottak az apácák szolgáláival.” (HÓMAN é. n. 325–6).

KUMOROVITZ L. BERNÁT megfogalmazásában: „Az apácák számára rendkívül fontos volt annak megállapítása is, vajon egyedüli birtokosok-e vagy másokkal közösen gazdálkodnak az egyes falvakban. Simon püspök ítélete szerint Szántó, Máma, Kenese és Csittény önálló birtokuk, a többi (öt) faluban pedig másokkal közösen birtokolnak.” (KUMOROVITZ 1984: 9.) A HÓMANÉtól eltérő darabszám oka, hogy KUMOROVITZ kifejejtette az önálló birtokok sorából *villa Scondur*-t.

KUMOROVITZ felveti annak lehetőségét, hogy a perben az (egyik) ellenérdeklő fél a veszprémi püspök lehetett, éppen az egy-egy falu feletti birtokjog megosztottsága miatt. Ezt mondja: „az sem lehetetlen, hogy az apácák panasza éppen a veszprémi egyház ellen irányult”, s utal arra, hogy „a veszprémi egyház ez idő tájt két helyen is: Paloznakon és Szárberényben került szomszédságba és birtokközösségbe az apácákkal” (KUMOROVITZ 1984: 10).

DARKÓ JENŐ úgy gondolta, hogy az 1109. évi oklevél kiállításához vezető pereskedés alapvető oka éppen az egyes falvakhoz tartozó földek kizárólagos vagy közös használatának kérdése lehetett. Így ír: „Magából a renovatióból is kitűnik, hogy mi körül folytak ezek a kontroverziák. Kitűnik abból, hogy itt minden

egyes falúnál nyomatékos pontossággal és következetességgel jelezve van, hogy mi tartozik az adományok közül az apácák osztatlan és kizárólagos tulajdonába, s mi az, a miben osztozniuk kell másokkal. Éppen ebben áll a legfontosabb eltérés a latin és görög szöveg között” (DARKÓ 1917: 270).

2. E gondolat alapján magyarázza meg DARKÓ a görög oklevélszöveg „legnehezebben érthető” helyét, amely problematikussága CZEBE GYULA számára fontos érv volt a görög szöveg hitelességének megkérdőjelezéséhez (CZEBE 1916: 188–92 [58–62]). S valóban, a latin renováció világos megfogalmazásával szemben, amely az apátnő engedélyéhez köti, hogy valaki a kizárólagosan a monostor által birtokolt falvakban lakhasson, az ennek megfelelő részlet a görög szövegben nem teljesen világos: „De szabad rendelkezési joggal is felruházom ezt a monostort avégből, hogy azokat, akik nem akarnak a szent monostor főnnhatósága alatt lakni, a fejedelemasszony és a nővérek rendelete nélkül üzzék ki arról a helyről kedvük és akaratuk ellenére” (görögül: DHA. 85, 19–21. sor, ÁrpOkl. 35, 12–14 sor; magyar fordítás: CZEBE 1916: 148 [18], egy szó korrekciójával, egyébként teljesen azonosan: MORAVCSIK /1988: 80, ÁrpOkl. 124).

A fentivel szemben DARKÓ körültekintően megokolt értelmezése az alábbi: „De hatalmat is adok ennek a monostornak arra, hogy az olyanokat, a kik nem akarnak a szent monostor fennhatósága alatt lakni a nélkül, hogy erre a főnöknőtől és a nővérektől engedélyt nyernének, üzzék ki arról a helyről kedvük és akaratuk ellenére” (DARKÓ 1917: 269). Indokoltnak tartanám a jövőben ennek az értelmes szövegváltozatnak a figyelembe vételét!

Ezen értelmezés alapján DARKÓ arra következtet, hogy azokon a településeken, ahol már nem kizárólagos a monostor birtokjoga, ott korábban az apácák engedélyezték új lakosok beköltözését. „A latin renovatio tehát szentesíti az idők folytán és az alapítólevél szellemében előállott változásokat a birtoklás tekintetében, a mennyiben azokat a birtokosokat, a kik Szent Istvántól Kálmánig engedélyt nyertek az apácáktól a letelepedésre, megerősíti szerzett jogaikban. [...] A többi öt falu a monostor kizárólagos tulajdonát alkotja még Kálmán idejében is, miután itt az apácák még senkinek sem adtak engedélyt a letelepedésre.” (DARKÓ 1917: 270).

3. Úgy gondolom, hogy – DARKÓ elgondolásával szemben – valószínűleg nem ez volt a pereskedés, illetve az ítéletlevél létrejöttének elsődleges oka, még ha az eljárás valóban kiterjedt is a birtokviszonyok ilyen értelmű tisztázására, vagyis arra, hogy pontosan mely falvakban kizárólagos az apácák birtoklása, és hogy hol kénytelenek osztozni más tulajdonosokkal.

D) 1. A renovációs oklevélben lényeges újdonságot jelent az a három részlet, melyeknek egyike az alapítólevélben még nem szereplő birtokot, két további pedig korábban nem említett halászati jogot biztosít. E három szövegrészlet a következő:

a) a sildi legelő: „dedit predium in ipso portu Sild ad opus pecudum; sed terra est communis” (DHA. 366, 36–7. sor);

b) a sildi halászati jog: „in ipso portu Sild habent piscationem sturionum” (DHA. 366, 37. sor);

c) a madocsai halászati jog: „Preter hęc dedit sanctus rex in portu MODOCEA

piscationem husonum ad opus monialium Sancte Marie servientium.” (DHA. 367, 3–4. sor).

2. Érdekes a két halászati jog kérdése, melyek közül a madoccai esetében két körülményt is hangsúlyoz az ítéletlevél: egyrészt, hogy azt a szent király adta, másrészt, hogy az apácák étkezése céljára szolgál.

DARKÓ JENŐ úgy véli, hogy ezeket az eredeti adományokkal egy időben kaphatták az apácák, de mint kevésbé fontosakat, az alapítólevél nem említette őket külön, csak utalt rájuk: „S több más egyebet is ajándékozok a szentséges istenanyának” (MORAVCSIK /1988: 80). DARKÓ ezt írja: „Ezekre vonatkozik tehát a görög *ἔτερα πλείονα* s hogy az eredeti oklevél nem tartotta szükségesnek szabatosabban és közelebbről megjelölni, annak oka ez adományok csekély jelentőségében van. Legelő és halászati jog valóban eltörpülnek a falvak, a vásárvám, az iparosok és szolgák sora mellett” (DARKÓ 1917: 342).

HÓMAN BÁLINT szerint egyrészt a fenti adományok az alapítólevél idejénél későbbiek lehetnek (HÓMAN 1917: 227), másrészt az alapítólevélben csak utalás-szerűen említett adományok nem ezekre, hanem a felsorolásban hátul álló „hét falu szántóvető lakosságára vonatkozhatnak. Külön felsorolásuk azért nem volt szükséges, mert a falvakat a király kizárólagos birtokul, tehát az összes lakosokkal együtt adta” (HÓMAN 1917: 127).

3. Ahhoz, hogy a halászati jogoknak az 1109. évi oklevélbe foglalásának és Szent Istvántól való eredeztetésének jelentőségét érzékelhessük, fontos felidéz-nünk, hogy a Kálmán király uralkodásának első évtizedében – még Szerafin esz-tergomi érseksége alatt, tehát biztosan 1105 előtt – megtartott tarcali zsinat több rendelkezése érintette a monastorok és egyházak birtokait és jogait, különösen a halászati jogot. Az erre vonatkozó két fontos cikkely a 15. és 16. sorszámú:

a) „XV. [...] úgy tetszett nekünk, hogy minden halastavat, kivéve azokat, amelyeket Szent István ajándékozott, adjanak vissza királyi használatra...”

b) „XVI. Hasonlóképpen elhatároztuk, hogy – ámbár a kolostoroknak vagy az egyháznak adott halastavakat vissza kell adni – a barátok mindennapi használatára szükségeseket meg kell hagyni, és csupán a feleslegeseket szabad elvenni.”

A 15. cikkelyben megfogalmazott kivétel összhangot teremt az 1. cikkely rendelkezésével: „I. [...] minden birtokadomány, amelyet Boldog István király a monastoroknak vagy egyháznak rendelt, háborítatlanul megmaradjon.” (SZILÁGYI 1957: 40–1, 38–9. A törvények latin szövege: ZÁVODSZKY 1904: 185, 183–4.)

Tehát okkal feltehető, hogy a halászati jogok megtartása és e jogoknak oklevélbe foglaltatása lehetett az apácák egyik fontos célja.

Amint említettem, HÓMAN nézete szerint ezek a jogok a Szent István utáni időkből valók. De származhattak akár I. Istvántól is, viszont erősen kérdéses, hogy volt-e ezekre vonatkozó dokumentuma a monostornak. Ha esetleg volt ilyen, annak bemutatása könnyen kétséggé tehetné volna a görög nyelvű oklevélbe foglalt jogaik érvényességét, mivel nyilvánvalóvá válhatott volna, hogy a görög oklevél nem Szent Istvántól származik! A fenti rendelkezések alapján érthető, hogy miért volt döntő az apácák számára, hogy birtokaikat – beleértve a halászati

jogokat is – Szent István adományaként tüntessék fel. A madocsai halászat esetében jogosultságuk további biztosítékát jelentette annak hangsúlyozása, hogy az saját fogyasztásukra szolgál.

E) 1. A fentiek mellett utalok arra a fontos különbségre, hogy míg a görög alapítólevél – két helyen is – érseki monostorról szól, ilyen kitétel a megújításban nincsen. Ehelyütt azt vizsgálom meg, hogy a püspöki fennhatóság kérdése játszhatott-e szerepet a kiváltságlevél kiállítását megelőző vitákban. Azzal, hogy végül is milyen megfontolás alapján mellőzte Simon püspök az alapítólevélnek az érseki jellegre vonatkozó utalását a renovációs oklevélben, a 3. fejezetben fogok foglalkozni.

2. CZEBE GYULA feltételezi, hogy a püspöki, illetve érseki fennhatóság kérdése vita tárgyát képezhette a 12. század elején (CZEBE 1916: 221 [91]).

DARKÓ JENŐ a „keleti egyházban ősrégi időkre visszamenő szokás”-ként említi, hogy „Kitüntetésképpen a patriachák régtől fogva meg szokták adni bizonyos kolostoroknak azt a kedvezményt, hogy kivették őket az illető püspök hatásköre alól s közvetlenül saját kormányzásuk alá helyezték”, s erre példákat is említ (DARKÓ 1917: 343). Majd ezt mondja: „A keleti analógiákat tartva szem előtt, e privilégium adományozása nem is foglalhatott helyet birtokadományozási oklevélben, erről külön oklevélnek kellett intézkednie”; s a továbbiakban: „De viszont az is kitűnik a latin szövegből, hogy az a küzdelem a veszprémi püspök és a monostor között a joghatóság dolgában [...] már Kálmán idejében folyamatban volt” (DARKÓ 1917: 344).

HÓMAN BÁLINT ellenben a következőt mondja: „történeti ismereteink ellentmondanak annak, hogy egy XII. század eleji apáczakolostorban a megyés püspök hatósága alóli exemptióra való törekvést keressünk. A szerzetesrendek fennhatósága feletti vita az esztergomi érsek és a püspökök közt csak a XII. század végén kezdődött s az ebben is elől járó benczés apátságok csak a XIII. században (1216-ban) érik el a megyés püspök hatósága alól való feltétlen mentességet s az esztergomi érsek közvetlen fennhatóságát.” (HÓMAN 1917: 230–1).

3. Vajon DARKÓ vagy HÓMAN egymással ellentétes nézetét támogatja-e több érv? Az alábbiakban néhány olyan adatot fogok említeni, amelyek arra utalnak, hogy e kérdésben a tényleges helyzet valószínűleg a két kiváló tudós nézete között lehetett, de lényegében inkább DARKÓ JENŐ álláspontját kell elfogadnunk. Részletesebben megfogalmazva: noha az apácák feltehetőleg a 12. század elején is pontosan tisztában voltak a monostor alapításkori érseki jellegével, az kevésbé valószínű, hogy a „lelkiekben és anyagiakban” teljes körű, kizárólagos érseki fennhatóságot próbálták volna elérni ebben az időben, vagyis teljes *exemptio*-t a püspöki fennhatóság alól; ebben a tekintetben elfogadom HÓMAN nézetét. Másfelől viszont azt feltételezem, hogy a saját népeiktől való tized szedésének a jogát valószínűleg megpróbálták elvitatni a püspöktől és azt biztosítani a maguk számára, de az 1109. évi ítéletlevél minderről hallgat, tehát ilyen irányú valószínűsíthető igyekezetük nem járt sikerrel. Ennyiben tehát csatlakozom DARKÓ nézetéhez, miszerint „a küzdelem a veszprémi püspök és a monostor között” a 12. század elején már folyamatban lehetett.

Erre utaló érvnek tartom, hogy Péter pannonhalmi apát 1102-ben szüksé-

gét érezte annak, hogy a monostor birtokaira és kiváltságaira nézve pápai megerősítést kérjen, s ezt II. Paszkál pápától sikeresen meg is kapta (DHA. 331–4, Nr. 117). Ebben a pápa a római egyház oltalmát biztosítja a monostor számára, és különös hangsúllyal erősíti meg az apátság birtokában „azon tizedeket, amelyeket a jámbor emlékü István király Szent Mihály (veszprémi) egyházától megvett” (PRT. 1: 64, latinul: DHA. 334, 5–6. sor). A pápai bulla megfogalmazása jogi szempontból rendkívül figyelemre méltó, ugyanis burkoltan arra utal, hogy a tizedjog alapvetően a püspöké, és azt még a király sem ajándékozhatja el szabadon, de ellenszolgáltatás fejében megválthatja a püspöktől. II. Paszkál bullája kétségtelenül arra mutat, hogy jogai védelmében az apátságnak a legmagasabb egyházi joghatóságtól származó megerősítésre volt szüksége, ami a püspökkel fennálló érdekellentét világos bizonyítéka.

Hasonlóképpen, a fennmaradt 1111. és 1113. évi oklevelek Gaufréd zoborhegyi apát igyekezetének dokumentumai, mely a monostor jogainak biztosítását szolgálta. A rövidebb és hosszabb szövegű 1111. évi oklevelekben azonos megfogalmazásban olvasható, hogy „A legszentebb király, István odaadta továbbá [...] Szent Ipoly [M]agyarországon bárhol lakó népeinek, szolgálknak és szabadoknak bármely helyről származó mindenre kiterjedő teljes tizedét” (ÁrpOkI. 127, 2–4. sor, latinul: DHA. 383, 29–31. sor, 385, 11–13. sor). Ez a kitétel kétségtelenül a zoborhegyi monostornak a nyitrai püspökkel szembeni jogérvényesítését szolgálta.

Sőt, magának a veszprémvölgyi monostornak pontosan ilyen irányú igényéről is vannak okleveles dokumentumaink. Amikor éppen egy évszázaddal később a veszprémvölgyi apácák szerették volna megkapni a saját népeiktől való tizedszedés jogát, ennek érvényesítésére a korábbi királyi kancellárnak, Róbertnek veszprémi püspökké történt friss megválasztása jelentette a megfelelő személyi konstellációt. Stella, a veszprémvölgyi apátnő előadta az új püspöknek, hogy ősidők, vagyis Szent István idejétől fogva (*ex antiquo, scilicet a tempore sancti regis Stephani*) a monostort illetve saját népeitől a tized beszédésének a joga, „de mivel a náluk őrzött kiváltságlevél egy tűzesetben megsemmisült, emiatt azt nem tudták bemutatni János püspöknek (1181–89), aki ezért a tizedeket elvette tőlük. Az apátnő ezek visszaadását kérte Róberttől, aki az öregebb kanonokoktól megtudta, hogy a monostor saját népeinek tizedeit valóban régtől fogva békésen és ellentmondás nélkül birtokolta, ezért a tizedeket örökre átengedte az apácáknak.” (RÁCZ 2000: 186; utalással az 1210-ben kiadott oklevélre: F. 3/1: 103, MOL DL 60; vö. még HÓMAN 1911: 168).

Az bizonyosan állítható, hogy az apátnő füllentett a püspöknek, hiszen az 1109. évi oklevél ma is megvan, amely a monostort vitán felül megillető jogokat számba vette, s ezek között a Szent István által adományozott tizedekről nincs szó. Ha lett volna erre vonatkozó oklevél, akkor feltehetően ennek tartalma is belekerült volna a Kálmán-kori privilégiumba, de legalábbis az nem igaz, hogy ezt a jogot a monostor ellentmondás nélkül gyakorolta volna – még ha volt is valamikor olyan időszak, amikor valóban az apácák szedték be a tizedet.

Hogy ennél jóval nagyobb hamisságokat is elkövettek később a veszprémvölgyi apácák, az – az ugyancsak 1109-re datált, de valójában 1290 és 1295 között készült koholmány, valamint egy 1296-ra datált másik hamisítvány létrejöttének

hátterét szép elemzéssel feltáró – HÓMAN BÁLINT tanulmányából látható világosan (HÓMAN 1911: 167–74; I. RÁCZ 2000: 187, 186, 170. lábj.).

4. Végül magának a renovációs oklevélnek két olyan jellegzetességét említem, amelyek szintén arra utalnak, hogy a monostor és a veszprémi püspök között lényeges érdekellentétek állhattak fenn.

Az egyik ilyen momentum, hogy nem a veszprémi, hanem a pécsi püspököt jelölte ki a király a helyzet tisztázására, annak ellenére, hogy *Serlous* faluban közös birtokos volt a veszprémvölgyi monostorral. Ha ugyanis a veszprémi püspökkel szembeni valamilyen ellentét nem szerepelt volna a vitatott kérdések sorában, akkor nem Simont jelölte volna ki az uralkodó az ítélet meghozatalára, aki legfeljebb – görög nyelvtudása okán – csupán segédkezett volna az ügy elbírálása során.

A másik, erre burkoltan utaló momentum az oklevél azon kitétele, mely a megbízatás ismertetésekor, valamint az ítélet bevezetőjében használja a „sine omni controversia”, illetve a „sine omni contradictione” kifejezéseket. Eszerint az ítéletlevél a monostor minden ellentmondástól mentesen birtokolt javait és jogait sorolja fel. Ez értelmezhető akképpen, hogy az ítélettel szemben nem érkezett ellentmondás, de utalhat arra is, hogy a monostornak vannak olyan további igényei, amelyek vita tárgyát képezik, de az oklevél megfogalmazója ezeket nem részletezi, s ezek tekintetében elhárítja magától a végleges döntés ódiáját.

A fent elmondottak alapján valószínűnek tartom, hogy a veszprémvölgyi monostornak vitája volt a veszprémi püspökkel, feltételezésem szerint a tized beszédésének kérdésében, s ez az ítéletlevél létrejöttéhez vezető eljárás egyik fő oka lehetett.

F) A görög és a latin oklevél összehasonlítása kapcsán szükségesnek tartom, hogy az alábbi – valójában csak látszólagos –, különbözőségről is szót ejtsünk.

Ha a két szövegnek a közkezen forgó magyar fordításait egybevetjük, a szolgáltatók felsorolásánál meglepően jelentős eltérést tapasztalunk. Lássuk az egymásnak megfelelő két részlet fordításait!

A szolgáltatók felsorolásánál a görög alapítólevélben ezt olvashatjuk: az uralkodó ajándékoz a monostornak „lovasszolgát hatvanat, halászt a Dunán tizenketettőt, ácsot hármat, kovácsot kettőt” (CZEBE 1916: 147 [17], MORAVCSIK /1988: 80, ÁrpOkI. 123). A latin oklevél fordításában viszont ezt olvashatjuk: „Mindezekben a falvakban az apátnőnek nincsenek lovasszolgái, de van 63 háznyi szekere és kétháznyi kovácsa” (ÁrpOkI. 124). Megjegyzem, hogy a 12 halász a latin oklevélben már korábban, a Duna melletti Szántó faluban lakó szolgáltatók után említésre került. Az alapítólevélbeli 60 lovas szolgából és három ácsból egy sem maradt, helyettük lett viszont 63 „szekeres”. Elégge meglepő!

Nézzük a latin eredetit! „Ex omnibus istis villis non habet abbatissa servientes cum equis, nisi solummodo LX et tres mansiones carpentariorum et duas mansiones fabrorum et unum tornatorem et unum lagenarum custodem” (DHA. 366, 43. sor – 367, 2. sor).

Innen már érthetővé – ha nem is menthetővé – válik a fordító eljárása. A GYÖRFFY-féle átírásban az *equis* után vessző van; ez az eredeti oklevélben ehelyütt meglévő – az egyes karakterek alsó felének középmagasságában elhelyezett – tagoló pontnak az átírása. De ilyen szövegtagoló pont van a LX előtt és után,

a *carpentariorum* után, a *fabrorum* után, a *tornatorem* után és végül – bár elég halványan – a mondat végén is! Ez utóbbit a modern átírás mondatvégi ponttal jelöli is, a többi szövegtagoló pontot viszont nem. Ezen öt tagoló pont közül négy *et* kötőszó előtt van, de a *LX* utáni tagoló pont elhagyása félreértést okoz. GYÖRFFYNél körültekintőbb volt FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ pontosan száz évvel korábbi szövegkiadásában, mert ő nemcsak az *equis* után tett vesszőt, hanem kitette a pontot a *LX* után, jelezve ezzel az értelmi tagolást (FEJÉRPATAKY 1892: 228 [34]). Érdekesképpén jegyzem meg, hogy egy késői kéz – más színű tintával – egy kérdőjelet is írt a *LX* után az oklevél pergamenjére, a kérdőjel alsó pontja beleesik az eredeti szövegtagoló pontba. Talán gondot okozott a részlet értelmezése a számára?

A 20. század végi fordító tévesen értelmezte a latin szerkezetet: a mondat értelmi tagolását az *equis* utáni ponthoz igazította, és összetartozónak vette az utána következő részletet, így a „*LX et tres*” szavakat is, s nem vette figyelembe, hogy a *LX* után is van tagoló pont az oklevélben.

A vizsgált mondat szerkezetének pontosan megfelelő „nincs csupán csak” kifejezés a mai magyar szóhasználatban is megszokott és jelentése teljesen világos: „nincs [több], csupán csak”.

A szövegtagoló pontok jelentőségét illetően megemlítem a nevezetes 1055. évi tihanyi oklevelet, amelyben a *mortis*-nak nevezett birtok határleírásában egymás után álló *sar feu* és *eri itu* két külön határobjektum, de ezt csak a közöttük lévő szövegtagoló pontot észrevevő MELICH JÁNOS állapította meg (MELICH 1914); s e megállapításnak több fontos nyelvtörténeti következménye is van.

A most vizsgált szövegrészt a veszprémvölgyi oklevéllel foglalkozó szakemberek nem értették félre, vagyis olyképpen, amint a fent idézett magyar fordításban olvasható. (Részben kivétel „A magyarországi középkori latinság szótára”, amely a mondatot e téves tagolásban közli: MKLSz. 2: 59; egy másik kivételről lejjebb teszek említést.) Példaképpen utalok KUMOROVITZ L. BERNÁTRA, aki összehasonlította az alapítólevélben és az ítéletlevélben szereplő adományokat, de az eltérések számbavétele során a 60 lovas szolga és a 3 ács eltűnéséről, illetve a 63 szekeres felbukkanásáról egyetlen szót sem ejt (KUMOROVITZ 1984: 9). Idézem CZEBE GYULÁT is, aki részletesen foglalkozott a két szöveg összehasonlításával: „Ha azt mellőzzük [...], hogy a latinban a két utolsó kategória sorrendje föl van cserélve, továbbá, hogy a 60 lovas szolga után a görögben nem az ácsok következnek, hanem a szántói 12 halász, az oklevelek e szakaszai hajszálig egybevágnak a két legfontosabb mozzanatban: a foglalkozások s a mennyiség adatában”. Majd ezt követően explicite leírja: „a lovasszolgahad s a négy fajta mesterember 1109-ben ex omnibus istis villis [...] járt a monostornak” (CZEBE 1916: 211 [81]).

A fentiekben tárgyalt részlet téves fordításának van egy előzménye is. Ugyanis az 1109. évi oklevél 13. század végén hamisított párjában lényegében ugyanez a latin mondat megtalálható (DHA. 380, 11–2. sor). Ráadásul a hamis oklevélben nincs is tagoló pont az *equis* után, van viszont a *LX* után! Ennek ellenére a hamis oklevélnek MARCZALI HENRIK „Millenniumi történet”-ében közölt fordítása így hangzik: „Mindezen birtokoktól az apátnőnek nem jár fuvaros, hanem csupán hatvanhárom ácstelek” (MARCZALI 1896: 238).

Még rámutatnék az előbbieken kritizált fordítás egy további „sajtóhibájá-

ra”: „Szántó falut a Duna mellett 32 házzal adta oda Szent István”, noha a latin oklevélben csak 30-ról van szó.

Mielőtt a latin mondat javított fordítását közlném, még néhány megjegyzést kell tennem.

Kétségtelen, hogy a szolgálók felsorolása a fent idézett mondatban a görög nyelvű szöveg alapulvételével, lényegében annak latinra fordításával készült.

Ezért a *carpentarius* foglalkozásnevet – az alapítólevél *ἔνλονργονς* szóhasználatára is tekintettel –, nem ’szekeres’-ként, hanem ’ács’-ként kell fordítani, amiképpen „A magyarországi középkori latinság szótára” is értelmezi az idézett helyen (MKLSz. 2: 59).

Másrészt viszont szót ejtenék a görög eredeti és a latin renováció közötti érdekes különbségről.

A szolgálók felsorolása az alapítólevélben CZEBE GYULA idézett fordításában így folytatódik: „kádárt egyet, esztergályost egyet” (CZEBE 1916: 147 [17]). CZEBE követi GYOMLAY GYULA igen gondos korábbi fordítását (GYOMLAY 1901: 404 [14]). A fentiekkel szemben MORAVCSIK GYULA (1892–1972) posztumusz megjelent fordításában a „kádár” helyett „pohárnok”-ot olvashatunk (MORAVCSIK/1988: 80, ÁrpOkl. 123). Mivel a görög szöveg *βουτζιάριν ἕναν* részlete kétségkívül a latinnak az *unum lagenarum custodem* kifejezésével áll korrelációban, ezért azt feltételezem, hogy MORAVCSIK GYULA a görög nyelvben járatos Simon püspök 12. század eleji értelmezését tekintette mérvadónak, s ezért módosította GYOMLAY és CZEBE fordítását ezen a ponton. MORAVCSIK nézetét bizonyosan ismerte GYÖRFFY GYÖRGY – a *Diplomata Hungariae Antiquissima* főszerkesztőjeként –, s talán erre is tekintettel ő maga „bocsárt [borász-pohárnokot]” látott a görög kifejezésben – ráadásul nem is egyet, hanem kettőt (GYÖRFFY 1977: 321)!

Ehelyütt csak egészen érintőlegesen utalok a régi magyar *bocs* ’hordó’, illetve *bocska* ’hordó, faedény’ szavainkra (TESz. 1: 316 *bocska*), illetve a tájnyelvből ismert *bocska* ’szüretkor használt nagyobb fakád’, ’hordó’, ’faedény’ szavunkra (ÚMTsz. 1: 502 *bocska*¹, *bocskás*). Kétségtelennek tartom, hogy a *βουτζιάριν* a magyar foglalkozásnév görögösített átírása, s mint ilyen, nyelvünknek a 10. századból adatolt kisszámú közzsói „szórvány”-a közé tartozik!

Az alapítólevélben, illetve a renovációban szereplő kifejezések jelentését illetően a felsorolásban elfoglalt helyüket fontos indikátornak tartom. Nézetem szerint – figyelemmel a régi és a tájnyelvi adatokra is –, a görög szövegben az ácsok és fémművesek után, és a fejlettebb technikát képviselő esztergályos előtt említett személy bizonyára iparos mesterember volt, aki hordók és kádak készítésére specializálódott, s így a GYOMLAY–CZEBE-féle „kádár” fordítást tartom pontosnak.

A latin renovációban éppen azért cserélhette fel a sorrendet Simon, s emelte ki a mesteremberek közül a *lagoenarum custos*-t, mivel az ő értelmezésének megfelelően ez a szolgáló nem a kétkezi iparosok közé tartozott. Tekintettel arra, hogy a „pohárnok” – nézetem szerint – eredetileg elsősorban az italog felszolgálásáért és elegyítéséért volt felelős, ezért a *lagoenarum custos* kifejezést – a ’pohárnok’ helyett –, inkább az ’italkészlet őre, felügyelője’, azaz ’pincemester’ jelentésűnek tartom.

A fenti gondolatmenet alapján a vizsgált latin mondatot így értelmezem: „Mindezekben a falvakban az apátnőnek nincs, csupán csak 60 lovas szolgálja

és három háznépnyi ácsa és két háznépnyi kovácsa és egy esztergályosa és egy pincemestere.”

G) Összefoglalásképpen: Az ítéletlevél kiállításához vezető okok tekintetében bizonyosnak mondhatjuk, hogy a halászati jogok írásban történő rögzítése az apácák egyik lényeges célja volt a tarcali zsinat rendelkezései miatt. Ugyanezen törvénycsomagra tekintettel a többi jogosultságuk Szent Istvántól való eredeztetésének rögzítése is fontos céljuk lehetett, amennyire csak ez lehetséges volt. Elképzelhető továbbá, hogy vitás volt egyes falvakban az apácák birtoklásának kizárólagossága. S okkal feltehetjük, hogy az apácák megpróbálták saját népeiktől a tized beszedésének jogát is biztosítani a maguk számára, de ebben nem jártak sikerrel.

3. Miért nincs utalás az oklevélben az érseki fennhatóságra? – A) A görög alapítólevélben kétszer is utalás történik a monostor *metropolitai* jellegére (*τον μητροπολίτον*), az intulációban és a birtokadományok felsorolása után is (DHA. 85, 3. és 17. sor). Az 1109. évi megújításban azonban erről nem esik szó. (Ennek jelentőségéről a 2. fejezet E) pontjában szoltam.)

DARKÓ JENŐ azt feltételezte, hogy a monostor Kálmán király idejében sem tartozott a veszprémi püspök alá. Így fogalmazott: „Az sem lehet feltűnő, hogy a latin renovatióban miért nincs expressis verbis feltüntetve a monostor kiváltságos helyzete joghatóságát illetőleg. Eléggé kifejezésre jut ez [...] abban [...], hogy a veszprémi apácamonostor birtokügyeiben nem a veszprémi püspök, hanem Simon pécsi püspök intézkedik a király parancsára. Mit jelent ez? Azt, hogy a monostor Kálmán alatt sem tartozott a veszprémi püspök fennhatósága alá.” (DARKÓ 1917: 344).

KUMOROVITZ felteszi a kérdést, hogy az érseki jellegről történő hallgatással „Simon a veszprémi püspöknek akart-e kedvezni, s hogy [...] Lőrinc esztergomi érsek hozzájárulásával vagy a nélkül tette ezt? A kérdés tisztázása azért is fontos, mert a joghatóságról való lemondás anyagi veszteséggel is járt” – írja. Majd azt a feltételezést fogalmazza meg, hogy a görög nyelvű „alapítólevélnek ez a helye az új oklevél szerzői előtt érthetetlen volt, ezért mellőzték.” (KUMOROVITZ 1984: 9).

B) Amint az ítéletlevélből megtudjuk, Simon pécsi püspök vizsgálatára a veszprémi püspök egyetértésével került sor. Természetesen adódik a kérdés, hogy vajon mire is vonatkozhat a veszprémi püspök egyetértése?

Amint említettem, DARKÓ szerint a monostor 1109-ben is az esztergomi érsek alá tartozott. Szerinte a veszprémi püspök konszenzusára történő utalás „gyöngéd figyelem a veszprémi püspökkel szemben, elismerése annak, hogy az ő kerületébe tartozó monostor ügyeiről nem lehet intézkedni az ő személyének teljes mellőzésével; a latin renovatio tehát itt némileg hajlik a veszprémi püspök álláspontja felé, a nélkül azonban, hogy a görög alapítólevél álláspontját, mely szerint a monostor kivétetik a helyi püspök hatósága alól, lényegileg csorbitotta volna.” (DARKÓ 1917: 344)

KUMOROVITZ L. BERNÁT arra gondol, hogy a püspök egyetértésével „azt fejezte ki, hogy nincs kifogása Simon püspök ítélete ellen” (KUMOROVITZ 1984: 10).

A 2. fejezetben kifejtettek szerint a veszprémi püspök valószínűsíthetően

maga is érintett volt a veszprémvölgyi monostor perében. Véleményem szerint a hozzájárulás éppen arra vonatkozott, hogy a püspök elfogadja a király által megbízott Simon személyét döntőbíróként, s ami ezzel együtt jár: aláveti magát az ítéletének.

Ez egy jellegzetes példát mutat az oklevél óvatos, körültekintő megfogalmazására, amely elkerüli, hogy bármilyen, a veszprémi püspök-kolléga érzékenységet esetleg bántó megjegyzést tartalmazzon. Ha figyelembe vesszük az oklevél hallgatását a pereskedés részleteiről, s hogy ítéletlevél jellege sem nyilvánvaló, azt kifejezetten diplomatikusan fogalmazású írásműnek mondhatjuk.

Méltó egy olyan püspökhöz, aki egy évvel korábban diplomataként képviselte a magyar uralkodót a Bizánci Birodalom fővárosában (JAKUBOVICH 1924: 130–2; MORAVCSIK /1988: 107, 18. láb.).

C) KUMOROVITZ-cal szemben bizonyos vagyok abban, hogy Simon püspök pontosan értette az eredeti görög szöveget, de megjegyzése annyiban lehet helyénvaló, hogy az alapítólevélből nem derült ki pontosan, hogy a metropolitai jelleg milyen kiváltságokat biztosított eredetileg.

A 2. fejezet E) pontjában részletezett gondolatmenet alapján valószínűnek tartom, hogy a püspöki fennhatóság kérdése az ítéletlevél kiállításához vezető nézeteltérések között szerepelt. De még abban a valószínűtlen esetben is, ha ez nem így lett volna, a görög nyelvű oklevél utalásai miatt Simonnak mindenképpen elvi döntést kellett hoznia arról, hogy az alapítólevélnek az érseki jellegre vonatkozó kitételét átemeli-e a megújításba, vagy azt elhagyja.

Simon püspök mind az alapítólevél nyelvéből, mind az apátnő magyarázata alapján tudhatta, hogy a monostor eredetileg bizánci rítusú volt. Elgondolásom szerint a pécsi püspök döntésének a megértéséhez éppen az alapításkori *bazilika* jelleg szolgáltathatja a magyarázatot. Ugyanis Simon számára nyilvánvalónak kellett lennie, hogy az alapítólevélben említett *metropolita* nyilván az alapítás idejében a bizánci egyházi hierarchia szerint Veszprémvölgyet magába foglaló *metropólia* vezetőjét jelentette.

Nemcsak a 10. század közepén Törökia püspökévé szentelt Hierotheosról tudunk Ioannes Skylitzes krónikájából, hanem fennmaradt egy konstantinápolyi szinódusi határozat is 1028-ból, amelyik említi Ioannest, Törökia metropolitáját, továbbá ismeretes a konstantinápolyi patriarchátus alá tartozó metropolíák egy 1039 utáni jegyzéke is, ahol a hatvanadik helyen van felsorolva Törökia metropolíája. Emellett három olyan bizánci pecsét is fennmaradt a 11. századból, mely Törökia valamely egyházi vezetőjéé volt. (Ezen források felsorolását, néhányuk legelső említésével a hazai szakirodalomban, l. HOLLER 1996: 940, 943–4.) Mindez arra utal, hogy a 10. század közepétől létrejövő bizánci rítusú egyházi intézmények felett a konstantinápolyi egyházfő igyekezett joghatóságát fenntartani és elméletileg a 11. század 40-es éveikig létezett a magyarországi bizánci érdekeltségeket felügyelni szándékozó törökiai metropolia. Bizonyos, hogy a 12. század elejére Magyarország területe egyházi tekintetben a római pápa fennhatósága alá került, de a déli határok közelében még a 13. század elején is konkurenciaharcot vívott egymással a két egyház, erről III. Ince okleveleiből értesülünk. Ez utóbbival kapcsolatban megjegyzem, figyelemre méltó az a lényeges attitűdváltás, mely III. In-

cének a kalocsai érsekhez küldött 1203. évi, illetve 1205. évi leveleiből kitűnik. Ugyanis a kettő közötti időben foglalták el a keresztesek Bizáncot, s az új latin patriarcha már a két egyház közelítésén munkálkodott. (KATONA 2001. 1: 118, Nr. CXXIV; 122–3, Nr. CXXXIII.)

Véleményem szerint Simon püspök úgy ítélhette meg, hogy a monostor kiváltságos helyzete csak a bizánci egyház kebelén belül volt érvényes, és arra az álláspontra helyezkedett, hogy a pápa fősege alá tartozó, a bizáncitól független római egyházi hierarchiában nem illeti meg kivételezettség az időközben bazilita jellegét bizonyosan elvesztő monostort. Ebbeli döntését a megújításban hallgatásával jelezte. E döntésével kétségtelenül a veszprémi püspököknek kedvezett. És nem lehetetlen, hogy Simon püspök ennek ellentételezéseképpen – igazságos bíróként – más szempontból a veszprémvölgyi apácáknak igyekezett a kedvében járni.

4. Miért nevezi az oklevél az alapítót Szent István-nak, ha valójában nem ő volt? – A) Kérdésünk, hogy ha valójában nem Szent István, hanem az apja alapította a monostort, mi a magyarázata, hogy a megújítás mégis a fiát jelöli meg alapítóként, határozottan és konzekvensen?

A Szent István-i alapítás hagyományáról MORAVCSIK GYULA így vélekedik: „Simon pécsi püspök, aki Kálmán király megbízásából 1109-ben alapos helyszíni vizsgálatot végzett, bizonyára hiteles értesítéseket kapott a veszprémvölgyi apácáktól, akik tudatában egy század leforgása után még ismeretekesek lehettek az alapítás közelebbi körülményei” (MORAVCSIK 1938: 410). Ez a vélekedés meggyőzőnek hangzik, még akkor is, ha az alapítás és az oklevél bemutatása között nem négy, hanem öt generációnyi idő telt is el.

De felvethető, hogy az alapítás pontos idejének és részletes körülményeinek feledésbe merüléséhez hozzájárulhatott, hogy a 12. század elején már bizonyosan latin rítusú volt a monostor. BALOGH ALBIN ezt a váltást igen koránra tette, úgy vélte, hogy „a zárda lakói Szent István korában már aligha voltak görög apácák” (BALOGH 1947: 29). Majd a továbbiakban így érvelt (az alapító érdektelenségét megfogalmazó részletében – álláspontom szerint – egyáltalán nem meggyőzően): „A Kálmán-kori latin átírás több birtokot sorol föl, mint amennyi a görög alapítólevélben van, ezzel a kitételrel: »a szentkirály adta«. A többlet valóban lehet Szent István adománya, aki tehát bőkezűségével a zárda patrónusának mutatkozott. És ha a görög alapítás már 990 körül történt, az eredeti alapító, aki egyébként is kevésbé érdeklődött egyházi ügyek iránt, már nem sokáig volt életben, illetve nem sokat volt látható Veszprémben, a zárda fölszentelését, sőt talán már a benépesítését is aligha érte meg. Így még inkább érthetővé válik, hogy az eredeti alapítás eszközlőjének személye egészen elhomályosodott a helyi hagyományban is.” (BALOGH 1947: 30).

GUTHEIL JENŐ is hivatkozik az elhomályosodó emlékezetre: „Géza keresztneve, István, amint teljesen kiesett a magyar hagyományból, száz év múltán a köztudatból is kieshetett. Mivel az alapítás korabeli első lakók már nem éltek, a második nemzedék viszont csak Szent Istvánra, a zárda nagy patrónusára emlékezett, őt tarthatta a zárdát alapító »István« királynak.” (GUTHEIL 1977: 154).

B) A fenti vélekedésekkel szemben úgy gondolom, hogy az oklevelet bemutató apácák pontosan tisztában voltak az alapítás idejével és körülményeivel, ennek ellenére kérdésesnek tartható, hogy Simon püspök teljesen hiteles értesüléseket kapott-e tőlük. Jeles kutatóink már korábban utaltak arra, hogy nemcsak az elhomályosuló emlékezet okozhatott tévedéseket.

HÓMAN BÁLINT ezt írta: „Hazánkban különösen a Szent István, vagy az ő adományát megerősítő más királyok nevei alatt kiállított hamisítások fordulnak sűrűn elő” (HÓMAN 1911: 167).

BALOGH ALBIN véleménye: „Ha már most arra gondolunk, hogy a veszprémvölgyi apácák alapítóleveléből a hiteles Kálmán-kori átírás mellett mindjárt ott van a pecséttel is ellátott hamisítvány: nem mellőzhető tényező a zárda későbbi lakóinak érdeke sem. Ez ugyanis arra törekedett, hogy saját zárdájuk létesülését a többi intézményekhez és adományosokhoz hasonlóan a Szentkirályra vigye vissza, Szent Istvánhoz kapcsolja. A Stephanus név egyezése csak kezére járt ennek a törekvésnek, mely a hamisítástól sem riadt vissza. *Jóhiszemű tévedés és önérdék* egyformán előmozdíthatta tehát, hogy száz esztendővel később hivatalosan is Szent István oklevelének mondták a *Géza-István fejedelem kiadta oklevelet*, s ezzel annyi nehéz probléma oldozgatására kényszerítették a magyar történetírókat.” (BALOGH 1947: 30).

Ezt az érvt GUTHEIL JENŐ bővebben is kifejti: „a XII–XIII. században általános szokás volt a régóta zavartalanul birtokolt javakat Szent Istvántól vagy Szent Lászlótól származtatni egyszerűen azért, mert ezen királyok adományainak sérthetetlenségét minden fórum respektálta. Ez a magyarázata annak is, hogy a hamis okleveleket is István és László nevében hamisítják, amint ezt a XIII. század második felében készült, Szent László nevére hamisított és 1082-re datált veszprémi birtokösszeírás mutatja. Ezért vallották a veszprémvölgyi apácák is Simon püspök előtt, hogy javaik István királytól származnak. Ez a jogbiztosító egyezkedet magyarázatát adhatja egyben annak is, miért mondja Kálmán király latin oklevele a görög alapítólevelet Szent István oklevelének.” (GUTHEIL 1977: 154).

A fenti érvsorozathoz csatlakoztathatjuk még KOMJÁTHY MIKLÓS szép elemzését, aki a Hartvik püspök által összeállított István-legenda szövegében kimutatta annak a gregoriánus szemléletnek az érvényesülését, amely a pápa által küldött korona legendájára alapozva a pápai legitimációval bíró Szent István személyének tendenciózus előtérbe állításában és apjának tendenciózus háttérbe szorításában, Géza *rex* címének *dux*-szá való lefokozásában mutatkozott meg. S hogy ezt milyen hathatósan hajtotta végre, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy több, mint kilenc évszázad múltával is mind a köz-, mind a szaknyelv Gézát fejedelemnek vagy nagyfejedelemnek mondja, Istvánt pedig királynak, gyakran hozzátéve, hogy „első királyunk”. E szóhasználattal szemben fellépni legalább olyan reménytelennek tűnik, mint a „kalandozások” terminuson változtatni.

KOMJÁTHY MIKLÓS következtetése: „a korviszonyok elégséges magyarázatát adják annak, hogy az 1109-es oklevél fogalmazója, amikor kezébe vette a veszprémvölgyi monostor alapítólevelét, annak kibocsátóját szükségképpen látta Szent István királyban” (KOMJÁTHY 1971: 45).

C) Magam is azt az álláspontot képviselem, hogy – visszautalva MORAVCSIK

fent idézett feltevésére – bár valószínűleg „még ismeretesek lehettek az alapítás közelebbi körülményei” az apácák számára, de egyáltalán nem mondható biztosnak, hogy „Simon püspök hiteles értesüléseket kapott” tőlük. Meggyőződésem, hogy az apácamonostor képviselői saját önös érdekükben állították azt, hogy a bemutatott görög oklevelet kiállító *Στέφανος* az 1083-ban szentté avatott István királlyal azonos, és Simon ezt is foglalta be a renováció szövegébe.

Szeretném hangsúlyozni, hogy a tarcali zsinatnak a 2. fejezet D) 3. pontjában már idézett 1. és 15. cikkelye egyértelműen különleges előnyben részesítette Szent István király adományait (hasonló kivételezettséget tartalmaz a 20. cikkely is). Másfelől pedig idézzük fel a zsinat 17. cikkelyét: „Azok a szőlők, telkek, földek, melyeket bármelyik király adományozott, változatlanul maradjanak meg azoknak, akiknek adományozták azokat” (SZILÁGYI 1957: 41, latin szövege: ZÁVODSZKY 1904: 185). Ebből a rendelkezésből az sejthető, hogy Kálmán korában eleve bizonytalanná válhattak volna István apjának az adományai, akit *rex* címétől megfosztott a Hartvik-legenda – nyilván a hivatalos álláspont következményeképpen. Mindez okkal magyarázhatja meg az apácák igyekezetét, hogy birtokaikat és jogaikat a szent királytól eredeztessék.

Szeretnék egy további konkrét példát említeni arra, hogy a Szent István-i alapítás magas presztízse mennyire elhomályosította Géza érdemeit. Utalnék a veszprémvölgyi monostortól légvonalban alig több mint 50 km-re fekvő panonhalmira, amelyről az István király szavait megőrző oklevél elmondja, hogy az apja alapította: „*ab genitore nostro incepto*” (DHA. 39, 10. sor). Viszont az 1109. évi renovációval közel egy időben keletkezett Szent Imre-legenda szerint: „*beatus rex Stephanus [...] in Sancto Monte Pannonie inchoaverat et egregia monachorum congregatione decoraverat*” (SRH. 2: 452, 1–3. sor); vagyis Pannónia Szent Hegyén a Szent István király által alapított Szent Márton egyházáról beszél (magyarul: PITI 1999: 351).

D) Bár földrajzilag elég távoli, de időben nagyon közeli a zaborhegyi monostor 1111. évi oklevele (DHA. 382–3, Nr. 138/I; 384–5, Nr. 138/II). Röviden utalnék ennek az oklevélnek a veszprémvölgyi ítéletlevéllel fennálló hasonlóságra és eltéréseire.

Az oklevél a zaborhegyi apátság bizonyos jövedelmeivel kapcsolatos, az esztergomi érsek előtt zajlott perben született ítéletet tartalmazza. A szöveget ebben az esetben nem az eljáró egyházi főméltóság, hanem maga a zabori apát fogalmazta meg, aki igen pontosan ismerteti a per tárgyát, okát, s a monostor számára kedvező döntéshez elvezető jogi folyamatot. Noha a vitán felülállóan egykorúnak és hitelesnek tartott rövidebb oklevélben kizárólag pénzjövedelmekről van szó, de annyiban hasonló a veszprémvölgyi helyzethez, hogy a jogosultságot itt is Szent Istvántól származtatta az apátság. A zaborhegyi oklevélben nem esik szó arról, hogy vajon állított-e ki ezekről a jogosultságokról oklevelet az adományozó uralkodó, s ha igen, akkor az miért nincs a monostor birtokában. A bizonyítás, ellentétben a veszprémvölgyi esettel, nem oklevélen, hanem tanúvallomásokon alapszik. S nem akárhikén, köztük vannak Una és Bacha egykori nyitrai ispánok, s az ő elődjüknek, Buquennek 80 évnél is idősebb fiai, Deda és Cace. A tizenkét előkelő tanú vallomása sem győzi meg az uralkodót elsőre, végül

az esztergomi érsek megbízottja és további tizenegy tanú előtt letett esküjük dönt a monostor javára. Az oklevél tanúsorában ott találjuk egyébként Simon pécsi püspököt is.

E) A veszprémvölgyi adományok esetében az alapítónak Szent István királlyal való téves azonosítását nagyban megkönnyíthette, ha az eredeti oklevél keltezetlen volt. De nem zárhatjuk ki azt sem, hogy az oklevél datált volt, mégpedig olyan dátummal, ami nem felelt meg Szent István uralkodási idejének. Az apátnőnek az állt érdekében, hogy ezt a diszkrepanciát elleplezze. Még azt is elképzelhetőnek tartom, hogy Simon is szemet hunyt felette, s ennek következtében maradt le a dátum a másolatról. Ha így történt, ezzel Simon a veszprémvölgyi apácának tett jelentős gesztust.

5. Hogyan értelmezendő az oklevél *auctor monasterii* kifejezése? – A) Az *auctor* szó számos jelentéssel bír: 'alapító, építő, okozó, jótévő, intéző, valamely munka szerzője, indító, serkentő, buzdító, akinek tanácsából vagy ösztönzéséből valami történik stb.'. FINÁLY HENRIK szótárában összesen 13 jelentést sorol fel (FINÁLY 1884: 209–10), az Oxford Latin Dictionary 16 csoportban a szó több mint negyven (!) jelentését közli (OLD. 1: 204–6). A diplomatikai szóhasználatban SZENTPÉTERY IMRE meghatározása szerint az *auctor* az a személy, „akitől az oklevél tárgyaül szolgáló jogi cselekmény származik” (SZENTPÉTERY 1930: 5).

Használja a szót Simon kortársa, Hartvik püspök, a Szent István-legenda összeállítója – az életirat elkészítésének nehézségeiről szólván – a „Priscianus *auctor artis grammaticae*” kifejezésben (SRH. 2: 401, 11. sor). A részletet KURCZ ÁGNES „a grammatikai művészet *tanítója*” (KURCZ 1983: 34), KISDI KLÁRA „a nyelvudós *szerző*” szavakkal fordítja (KISDI 1999: 317).

B) Az *auctor monasterii* jelentése tehát lehetne 'a monostor létrehozásának kezdeményezője', 'a monostor alapításának szorgalmazója', 'a monostor alapítója' vagy akár 'a monostor jótévője'. PAIS DEZSŐ elgondolását, miszerint az *auctor monasterii* „egyszerűen a. m. 'a monostor tulajdonosa', vagyis 'az apácák, akik görögök'” (PAIS 1940: 42), az *auctor* szóba jöhető jelentései nem támogatják.

Meglepő módon az *auctor monasterii* kifejezés nagyon ritkán bukkan fel a középkori forrásokban. Mivel a hazai szakirodalom mindeddig adós maradt ilyen példákkal, megemlítek kettőt.

A belgiumi Hainaut tartományban fekvő *Lobbès* apátságát a 7. század közepén alapították. Folcuinus apát (935 k.–990) megírta az apátság történetét 637-től 980-ig. Az ennek folytatását képező 12. századi krónika függelékeként kiadásra került egy rövid kivonat Folcuinus gesztájából „Fundatio monasterii Lobienensis” cím alatt. Ebben szerepel a *fundator et auctor eiusdem monasterii* kitétel Ursmarus püspök-apáttal kapcsolatban (MGH. SS. 14: 554); vagyis a *fundator* és az *auctor* itt két külön aktivitásra utal.

Az ugyancsak a 7. században alapított északkelet-franciaországi Remiremont apátságának „Liber memorialis”-ában kétszer fordul elő az *auctor monasterii* egy bizonyos Bosora vonatkozóan (MGH. Lib. mem. 1/1: 119, 120). A 850 és 1200 közötti bejegyzéseket tartalmazó kézirat 52v oldalán szerepel az illető részlet;

az ezt leíró »51«-es számú kéz bejegyzése a kritikai kiadás megállapítása szerint a 11. század második feléből származik (MGH. Lib. mem. 1/1: 174, 212).

C) A veszprémvölgyi megújító oklevél ezekkel a szavakkal említi az *auctor monasterii*-t: „Vetus autem privilegium iuxta linguam auctoris monasterii graece scriptum”. Tehát egy görög nyelvű személyre kell gondoljunk, aki a monostor létrejöttének kezdeményezője, megalapítója vagy a jótevője volt. Viszont az alapítólevélből tudjuk, hogy a monostort a – kétségtelenül magyar anyanyelvű – magyar uralkodó alapította és látta el jelentős adományokkal. Ez ellentmondásnak tűnik. Ki lehetett tehát az *auctor monasterii*?

Egy szellemes elgondolást KARÁCSONYI JÁNOS vetett fel 1904-ben. Ő Szent István királyt és feleségét, Gizellát tartotta az alapítóknak, s a monostort egyáltalán nem kötötte a bizánci egyházhoz. A problémát azzal a feltételezéssel igyekezett áthidalni, hogy egy szó kimaradt a latin oklevél szövegéből. KARÁCSONYI emendációja így szól: „iuxta linguam auctoris privilegii monasterii graece scriptum» = »a monostor kiváltságlevele szerzőjének nyelvéhez képest görögül íratott«.” KARÁCSONYI elégedetten jegyzi meg: „Ezzel Szent István korából óriási tévedést, érthetetlen ellenmondást küszöbölünk ki” (KARÁCSONYI 1904: 60). KARÁCSONYI tehát egy szó beiktatásával tette két külön személlyé az alapítót és az *auctor*-t. Nem ennyire elégedett a javaslattal CZEBE GYULA. Szerinte az „*auctor privilegii monasterii* az oklevél fogalmazóját semmi esetre se jelentheti, hanem a monostor kiváltságlevele kiállítóját, azaz kizárólagosan, egyesesgedül Szent István királyt” (CZEBE 1916: 226 [96]).

MELICH JÁNOS 1910-ben megjegyezte, hogy az *auctor* bizonyosan „egy görög szertartású keresztény” volt (MELICH 1910: 294), s később vetette fel, hogy az alapító Sarolt, Szent István anyja lehetett (MELICH 1925–1929: 39).

A tényleges alapító és az *auctor monasterii* szétválasztásának gondolatát tette magáévá CZEBE GYULA – utalva PRAY GYÖRGY értelmezésére –, s ez a *fundator monasterii* és az *auctor monasterii* különböző jelentése alapján lehetséges is. CZEBE a „monostoralapítás tanácsa adójá”-t látta az utóbbiban (CZEBE 1916: 227 [97]).

Mivel az *auctor* lehet nőnemű személy (FINÁLY 1884: 209–10), tehát az illető lehetett akár az első apátnő is. Így vélekedett 1916–17-ben mind CZEBE GYULA, mind DARKÓ JENŐ. Az *auctor monasterii* CZEBE szerint a magyar királyi udvarba került görög apáca, aki a női monostor alapításának a tervét nyújtotta (CZEBE 1916: 242 [112]); DARKÓ szerint „jelenti a monostor szervezőjét, a kinek kezébe tette le Szent István az apácázárda összes szervezési munkálatait s magát az adománylevelet is. Ez pedig nem lehetett más, mint az első apátnő” (DARKÓ 1917: 348).

BALOGH ALBIN – elvetve a másféle elgondolásokat – ezt írja: „Nem gondolhatunk [...] másra, mint valamely görög papra, aki a zárda alapításának gondolatát fölvetette, de megvalósításához csak az uralkodó juttathatta. Ez a görög pap lehetett a veszprémi Szent György templom papja, lehetett valamely itt járt görög püspök vagy érsek [...] A keresztény uralkodó azután magáévá tette a fölvetett gondolatot.” (BALOGH 1947: 23).

Az az elgondolás, mely szerint az *auctor monasterii* valójában a monostoralapítás *aktus*ának kezdeményezője, alkalmasint az első apátnő vagy akár maga

a metropolita lett volna, logikus, kézenfekvő és elfogadható; de magam egy másik magyarázatot tartok valószínűbbnek.

D) Nem vitás, hogy 1109-ben, a latin nyelvű írásbeliség korában meglepetést okozott és indoklást igényelt az apácák által bemutatott oklevél görög nyelve. Simon ezért érezte szükségesnek, hogy erre kitérjen és okára magyarázatot adjon. SZENTPÉTERY IMRE – lényegét illetően megegyezően HÓMAN nézetével (HÓMAN 1917: 232–3) – így vélekedik: „nagyon valószínű, hogy az 1109-i renovációnak az »auctor monasterii« nyelvére vonatkozó mellékes megjegyzése (– hiszen az oklevél renovációja alkalmával a vizsgálattal megbízott Simon püspök feladata csak a birtokügyek kiderítése volt, egyéb körülmények valóságának kutatásával ő nem sokat törődhetett, –) csak az oklevélírónak (magának Simon püspöknek) a nézetét, talán csak okoskodó, legjobb esetben valami bizonytalan hagyományra támaszkodó véleményét fejezi ki: magyarázatát próbálta adni az oklevél különleges, görög nyelvének.” (SZENTPÉTERY 1938: 193–4).

Elgondolhatónak tartom, hogy amikor a püspök megkérdezte az apátnőtől, hogy az alapítólevél miért görög nyelvű, ekkor ő, kikerülendő a Szent István apja által történt alapítás beismerését, az igazságot nem teljesen feltáró, hanem azt részben elkendőző, bizonytalan megfogalmazású választ adott az „alapító”, illetve az alapító apácák és az apátnő görög nyelvűségéről. Ez bizonyára hihetően hangzott, s talán pusztán ez áll az *auctor* nyelvére vonatkozó megjegyzés hátterében. Így könnyen lehetséges, hogy nem egy valószínű, konkrét személyre vonatkozik az *auctor monasterii* utalás, hanem csak az alapítólevél görög nyelvűségét megindokoló, elfogadhatónak tetsző magyarázatképpen került a szövegbe, ahogyan azt lényegében HÓMAN BÁLINT és SZENTPÉTERY IMRE is gondolta. A sajátos megfogalmazással Simon pusztán arra utalt, hogy eredetileg bizánci rítusú és görög nyelvű volt a monostor. Ez szolgáltatja véleményem szerint a legvalószínűbb magyarázatot a latin oklevél problematikus mondatára.

A monostor valóságos alapítója pedig a magyar uralkodó volt.

Kulcsszók: veszprémvölgyi oklevél, 1109. évi ítéletlevél, Szent István magyar király, tarczai zsinat, érseki monostor, bizánci egyház Magyarország, *auctor monasterii*.

A hivatkozott irodalom

- BALOGH ALBIN 1947. A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégibb magyarországi oklevél. *Regnum* 6 (1944–46): 21–30.
- CZEBE GYULA 1916. A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. *Értekezések a történeti tudományok köréből* 24/3. MTA, Bp. 131–244. [Saját oldalszámozás 1–114.]
- DARKÓ JENŐ 1917. A veszprémi apácamonostor alapító-levelének 1109.-i másolatáról. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 41: 257–72, 336–51.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1892. Kálmán király oklevelei. *Értekezések a történeti tudományok köréből* 15/5. MTA, Bp. 195–282. [Saját oldalszámozás 1–88.]
- FINÁLY HENRIK 1884. A latin nyelv szótára. Franklin Társulat, Bp., 1884.
- GUTHEIL JENŐ 1979. Az Árpád-kori Veszprém. Sajtó alá rendezte KREDICS LÁSZLÓ. Második kiadás. Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 1. Veszprém.

- GYOMLAY GYULA 1901. Szent István veszprémvölgyi donatiojának görög szövegéről. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* 17/8. MTA, Bp. 393–434. [Belső oldalszámozás: 1–44.]
- GYÓNI MÁTYÁS 1943. A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei / Die Streudenkmäler der Ungarischen Sprache in Griechischen Texten. Magyar–görög tanulmányok 24. Pázmány Péter Tudományegyetemi Görög Filológiai Intézet, Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. István király és műve. Gondolat, Bp.
- HOLLER LÁSZLÓ 1996. A magyar korona néhány alapkérdéséről. *Századok* 130: 907–64.
- HOLLER LÁSZLÓ 2011. Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort? *Magyar Nyelv* 107: 276–98.
- HÓMAN BÁLINT 1911. A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége. *Turul* 29: 123–34, 167–74.
- HÓMAN BÁLINT 1917. Szent István görög oklevele. *Századok* 51: 99–136, 225–42.
- HÓMAN BÁLINT é. n. Magyar Történet. Östörténet – Törzsszervezet – Keresztény királyság. In: HÓMAN BÁLINT – SZEKFÜ GYULA, *Magyar Történet* 1. Bp.
- HORVÁT ISTVÁN 1834a. Boldog Aszszony Veszprém Völgyi Apátza Monostorának alkató Görög Ókveleve Szent István Magyar Királytól Kálmán Magyar Királynak 1109-dik évi hiteles Másolatából, két Réz Táblával. *Tudományos Gyűjtemény* 1: 84–106.
- HORVÁT ISTVÁN 1834b. Még egykét szó Szent István Királynak Görög Nyelvű Ókveveléről. *Tudományos Gyűjtemény* 2: 91–6.
- JAKUBOVICH EMIL 1924. Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. Első közlemény. *Magyar Nyelv* 20: 129–32. (Második közlemény: *Magyar Nyelv* 21 [1925]: 25–38. A teljes tanulmány azonos szöveggel: MNyTK. 20. Bp., 1924.)
- KARÁCSONYI JÁNOS 1904. Szent István király élete. Szent-István-Társulat, Bp.
- KATONA ISTVÁN (összeáll.) 2001. A kalocsai érseki egyház története 1–2. Szerk. ROMSICS IMRE. Kalocsai Múzeumbarátok Köre, Kalocsa.
- KISDI KLÁRA 1999. Hartvik: Szent István király legendája (fordítás). Bevezető, jegyzetek: THOROCZKAY GÁBOR. In: KRISTÓ GYULA szerk., *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999. 315–43.
- KOMJÁTHY MIKLÓS 1971. A veszprémvölgyi alapítólevél kibocsátójáról. *Levéltári Közlemények* 42: 33–49.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1980. Kálmán király 1109. évi veszprémvölgyi „ítéletlevele”. In: BERTÉNYI IVÁN szerk., *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára*. A Történelem Segédtudományai Tanszék Kiadványai 3. ELTE, Bp. 155–68.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1984. Kálmán király 1109. évi veszprémvölgyi „ítéletlevele”. In: KREDICS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3. Veszprém. 5–13.
- KURCZ ÁGNES 1983. Szent István király legendái (fordítás). In: ÉRSZEGI GÉZA szerk., *Árpád kori legendák és intelmek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 16–53.
- MARCSALI HENRIK 1896. Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). A magyar nemzet története 2. (3.) Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. Athenaeum, Bp.
- MELICH JÁNOS 1910. A magyar nyelv szláv jövevényei. 1. közlemény. *Magyar Nyelv* 6: 289–99.

- MELICH JÁNOS 1914. A tihanyi alapító oklevél egy helyéről. *Magyar Nyelv* 10: 126–28.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. A honfoglaláskori Magyarország. MTA, Bp.
- MGH. Lib. mem. 1/1. = Liber Memorialis Romaricensis. Eds. HLAWITSCHKA, EDUARD – SCHMID, KARL – TELLENBACH, GERD. In: Monumenta Germaniae Historica. Libri Memoriales Tomus I/1. Teil: Textband. Weidmann, Dublin–Zürich, 1970.
- MGH. SS. 14. = Monumenta Historiae Lobiensis. Ed. WAITZ, G. In: Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum Tomus XIV. Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1883. 543–55.
- MIKOS JÓZSEF 1935. A veszprémvölgyi görög oklevél két helynévéhez. *Magyar Nyelv* 31: 116–8.
- MORAVCSIK GYULA 1938. Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 1. MTA, Bp. 387–422.
- MORAVCSIK GYULA /1988. Az Árpád-kor magyar történet bizánci forrásai. Közreadja: RITOÓK ZSIGMOND – KAPITÁNYFÉNY ISTVÁN. Második kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MORAVCSIK GYULA /1999. A veszprémvölgyi monostor alapítólevele (fordítás). Bevezető, jegyzetek: OLAJOS TERÉZIA. In: KRISTÓ GYULA szerk., Az államalapítás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999. 115–9.
- OLD. = Oxford Latin Dictionary 1–8. Ed. SOUTER, A. – BAILEY, C. – WYLLIE, J. M. – GLARE, P. G. W. The Clarendon Press, Oxford, 1968–1982.
- PAIS DEZSŐ 1939. A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. *MNyTK.* 50. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- PAIS DEZSŐ 1940. Az „auctor monasterii” a veszprémvölgyi apácák Kálmán-féle megerősítő levelében. *Magyar Nyelv* 36: 41–2.
- PITI FERENC 1999. Szent Imre herceg legendája (részleges fordítás). In: KRISTÓ GYULA szerk., Az államalapítás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999. 351–3.
- RÁCZ GYÖRGY 2000. A magyarországi káptalanok és monostorok magisztrátus-joga a 13–14. században. *Századok* 134: 147–210.
- RÁCZ GYÖRGY 2009. A veszprémvölgyi kiváltságlevel. http://www.mol.gov.hu/a_het_dokumentuma/a_veszpremvolgyi_kivaltsaglevel.html (2010. 06. 30.)
- RegArp. = SZENTPÉTERY IMRE – BORSA IVÁN, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1–2/4. Akadémiai Kiadó, Bp., 1923–1981.
- SRH. = Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum 1–2. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica, Bp., 1937–1938.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. Magyar oklevéltan. Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 2. MTA, Bp. 133–202.
- SZILÁGYI LORÁND 1957. Árpád-kori törvények (fordítás). Felsőoktatási Jegyzetellátó, Bp.
- ZÁVODSZKY LEVENTE 1904. A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege.) Szent-István-Társulat, Bp.

On some fundamental questions related to the judgement-charter of the Monastery in the Veszprém Valley from the year 1109

In a former study (MNy. 107: 276–98), the author has ascertained that the Greek diploma on the foundation of the Monastery in the Veszprém Valley is the earliest known text surviving from the Carpathian Basin written during the time of Hungarian rule and that it was probably issued around the year 980, even though the *Diplomata Hungariae Antiquissima* dated it to around 1018. This much earlier date of issue throws new light upon several fundamental questions related to a charter from the year 1109, enumerating the properties of the Monastery. The author analyses four important problems. He formulates both the legal reasons and legal goals that may have led to the issue of this 'judgement-charter' by comparing the differences of the properties of the Monastery listed in the Greek foundational diploma and the later charter. One of those reasons could have involved the right to collect decimation tax from the people of the Monastery. According to the author's explanation, the 1109 charter omits reference to the Archbishop's supremacy – contrary to the diploma of foundation –, because the king's commissioner interpreted the reference to the Metropolitan authority in the Greek charter as it was valid at the time of foundation in the hierarchy of the Byzantine Church, but not in 1109 under the Roman Church governing at the time. The author explains why King Saint Stephen was mentioned as the founder of the Monastery, albeit it was in fact founded by his father, Dux Géza. Finally, the author gives his views on the real meaning of the charter's enigmatical reference to a certain *auctor monasterii*.

Keywords: charter of the Monastery in the Veszprém Valley, judgement-charter of 1109, Saint Stephen of Hungary, the Synod of Tarcál, Metropolitan authority, Byzantine Church in Hungary, *auctor monasterii*.

HOLLER LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Arany János *felvehet* szaváról. Az ÉrtSz. a *felvesz* ige egyik jelentésváltozatának (népies minősítéssel) ilyen átvitt értelmezést ad: 'felfogva érez, érzékel vmit', továbbá: (tagadó alakokkal) 'törődik vele, figyelemre méltatja'. Ezt a jelentést Arany költői műveiből vett idézetekkel is demonstrálhatjuk: „Vagy hazai lantra fületek már gyöngö? / *Föl sem veszitek*, bár neveteket zöngje?...” (Toldi szerelme, 7. ének); „Százszor is kiálta: »csitt no! egyet mondok!« / Százszor *föl se vették* ötet a bolondok” (A nagyidai cigányok, 1. ének). Ugyanitt találjuk azt a további jelentésárnyalatot is, amelyet a Toldi e közismert sorai illusztrálnak: „Toldi... megvetéssel túri, / Szolganép belőle a csúfot hogy űzi. [...] Azzal áll a bosszút, hogy csak *fel sem vette*” (Toldi, 3. ének). Az értelmezés a következő: '(elki bántalmat) nem vesz zokon, nem neheztel érte'.

Ennek az igének található azonban Arany verseiben néhány olyan hatóige-képzős példája, amelyek jelentése a fenti jelentéskategóriákba egyáltalán nem fér bele. Már csak azért sem, mert ezekben nem átvitt, hanem konkrét cselekvésről van szó. Legegyszerűbben ezek így értelmezhetők: 'megláthat, képes meglátni'. Ezt a jelentést, tehát kifejezetten a 'szemmel való észrehevés, meglátás' értelmet hordozzák az alábbi Arany-idézetek (általam kiemelt) igéi: „És midőn távolról *fölvehetted* ismét / A hazai kunyhók szálldogáló füstjét /.../ Mi őrzötte szíved... mi tartá meg épen, / Iszonyú örömmek előérzetében / Hogy